

Naka Nikšić

Učiteljski fakultet Beograd
Nastavno odeljenje Novi Pazar
naniknp@yahoo.com

Ezan kod Bošnjaka u Srbiji

Ezan (‘poziv na namaz/molitvu’) nastao je u Meki, u VII vijeku, kada ga je, po naredbi i uputama proroka Muhammeda, prvi put, izrazito lijepim glasom, melodično izveo Bilal ibn Rebbah, poznat kao Bilal Etiopljanin. On je, vremenom, postao simbol svjedočenja vjerovanja da je samo Allah bog, a Muhammed njegov poslanik, poziva u islam, kao i znak uspostavljanja vlasti na novoosvojenoj teritoriji. Sa širenjem islama rasprostranila se i praksa obavljanja namaza, a samim tim i izvođenja ezana, te se on danas, pored namaza, izvodi i prilikom davanja imena novorođenčetu. U mjestima u kojima u značajnom broju žive Bošnjaci u Srbiji on se kontinuirano izvodi još od početka XV vijeka. Posmatrano s aspekta muzike, pri izvođenju ezana uočavamo zastupljenost različitih melodijskih obrazaca, u zavisnosti od dominacije turske ili arapske vjerske škole. Cilj ovog rada jeste da se teorijskom analizom dostupne literature, snimanjem živih izvora i etnomuzikološkim zapisivanjem njihovog izvođenja, kao i analizom planova i programa, sagleda značaj i uloga ezana u kulturi Bošnjaka, te ukaže na mogućnost i potrebu njegove primjene u nastavi muzičke kulture u srednjoj školi. Nadam se da ću ovim istraživanjem dati doprinos upoznavanju i razumijevanju ovog oblika islamske duhovne muzike.

Ključne reči: islamska duhovna muzika, ezan, terensko istraživanje, etnomuzikologija, Bošnjaci

The Adhan in the Bosniak Population in Serbia

The *adhan* (‘the call to ritual prayer’) originated in Mecca in the seventh century, when it was, by order and instruction of the prophet Muhammad, for the first time, in an exceptionally lovely voice, melodiously performed by Bilal ibn Rebbah, also known as Bilal the Ethiopian. Over time, it became the symbol of testifying to the belief that there is only one god, Allah, and that Muhammad his prophet calls to Islam, as a sign of establishing power over a newly-conquered territory. With the spreading of Islam, the practice of salat, and thus the *adhan*, has been performed today, in addition to the salat, it is also performed when ritually naming newborns. In the areas which are dominantly inhabited by the Bosniaks in Serbia it still continues to be performed from the beginning of the 15th century. Viewed from the aspect of music, during the performance of an *adhan* we note the prevalence of various melodious patterns, depending on whether the Turkish or Arabic religious school predominates. The aim of this paper is to point at the importance and role of the *adhan* in the culture of Bosniaks, and thus argue for its inclusion in the school curricula for music education teaching in elementary and high schools. For this purpose, I use the existing scholarship on this topic recordings of interlocutors, ethnomusicological recordings

of performances, as well as the analysis of curricula. I hope that this research will provide a contribute to expanding knowledge of the role of adhan among Bosniaks and understanding this form of Islamic spiritual music.

Key words: Islamic spiritual music, adhan, fieldwork, ethnomusicology, Bosniaks

Uvod

Nematerijalno kulturno naslijeđe Bošnjaka koji žive u Novom Pazaru, Sjenici, Tutinu, Novoj Varoši, Prijepolju i Priboju u dobroj mjeri je oblikovano islamskom mišlju i praksom i predstavlja simbol njihove kulturološke prepoznatljivosti. Etnolozi i antropolozi, pak, naglašavaju kako se „nematerijalno kulturno nasleđe poima kao jezgro kulturnog identiteta i većinskih i manjinskih populacija“ (Milenković 2016, 73). Ovaj rad se, stoga, bavi jednim važnim vidom nematerijalnog kulturnog naslijeđa – ezanom.

U svakodnevnom životu religiozni Bošnjaci značajan dio vremena podređuju obavljanju islamskih dužnosti od kojih je, svakako, najbitniji namaz.¹ Oni se na ovom prostoru, kao i muslimani širom svijeta, u skladu sa sunetom (*sunnet*)² božjeg poslanika, pozivaju na namaz ezanom, tako da su stanovnici ovih mjesta u prilici da svakodnevno, u namaskim *vaktima*/vremenima (sabah, podne, ikindija, akšam i jacija), slušaju ezane s različitih džamija koji se međusobno razlikuju po načinu *učenja*/izvođenja³ (stepenu jačine i melodijskim obrascima), a čiji izbor zavisi od brojnih faktora.

¹ Namaz (ili *salat*) (ar. *sâlâah*, doslovno ‘molitva’, ‘obožavanje’, množina *salawât*) je obredna ili ritualna molitva koja se sastoji od niza pokreta i učenja pojedinca i ona se razlikuje od spontalne molbe upućene Allahu koja se naziva *dova*. Obavljanje namaza je dužnost i obaveza (*farz*) svakog muslimana, od perioda kada je sposoban da rasuđuje, a prema islamskom učenju „smatra se da je to dob od sedam godina“. Postoje obavezni i neobavezni namazi. Obavezni namazi obavljaju se pet puta dnevno i to su sabahski (jutarnja molitva), podnevski, ikindijski (poslijepodnevna molitva), akšamski (molitva u sumrak) i jacijski namaz (noćni namaz). Obavljanje obaveznih namaza „predstavlja jedan od pet stupova vjere (islamskih šarta) i po važnosti dolazi odmah iza šehadeta (izjave da je Allah samo bog, te da je Muhammed njegov rob i poslanik)“. Pored obaveznih postoje i dodatni namazi koji nisu obavezni, a oni se nazivaju *nafile* (ar. *nâfilah*, množina *na-wâfil*). Osoba koja obavlja namaz „mora“ biti u stanju obredne čistoće (što se postiže vjerskim pranjem – *abdestom* i vjerskim kupanjem – *gusulom*), ali treba i da nosi čistu odjeću, te da obavlja namaz na čistom mjestu okrenuta prema Kibli (hramu Kaba) u pravcu Meke (Glassé 2016, 427–428).

² Sunnet (ar. *sunnah*, množina *sunan*) u doslovnom prijevodu znači „običaj, navika, upotreba“. On predstavlja ono što je Muhammed a. s. „odobrio, dozvolio ili oprostio kad je pod tadašnjim okolnostima bio u mogućnosti baviti se djelima, odlukama ili običajima drugih; te ono od čega se on sam sustezao i nije odobravao“ (Glassé 2016, 539).

³ U islamu se za „recitiranje Kur’ana, bilo obično, bilo melodiozno“ koristi izraz *učenje*. Isti izraz se upotrebljava i za melodiozno izvođenje vjerskih spjevova kao što su ezan, ilahija, kasida, mevlud i sl. (Glassé 2016, 595). Budući da u standardnom jeziku glagol *učiti* ima primarno značenje „sticati nova znanja“, to će upotrebu glagola *učiti* i glagolske imenice *učenje*, kao i izvedenica od njih nastalih, čije je značenje „izvođenje, recitovanje nekog teksta“, koristiti u svom radu u kurzivu.

Međutim, iako je ovaj element nematerijalne kulture Bošnjaka zastupljen u njihovom svakodnevnom životu, primjetno je da je on, bez obzira na viševjekovno postojanje i praktikovanje, nedovoljno istražen,⁴ kao i da nema organizovane zaštite tipičnog⁵ načina učenja, prenošenja znanja i obuke mlađih za njegovo izvođenje u bošnjačkoj kulturi, te rada na njegovoj estetici, kao što je to prisutno u određenim islamskim centrima u svijetu.

S obzirom na to da je ezan u Srbiji i okruženju češće bio književna inspiracija (Nikolić 2011; Šojat 2018) nego predmet naučnog istraživanja – meni je poznata samo jedna monografija koja je relevantna za ovu tematiku (Čelebić 2009) – te da se o njemu, u stručnoj javnosti kod nas veoma malo zna, bilo je neophodno da prvo, teorijskom analizom relevantnih izvora iz oblasti islamskih nauka i islamske duhovne muzike, podrobno definišem i približim ovaj islamski duhovni muzički oblik, te da ukažem na njegovu ulogu i značaj u islamskom svijetu. Kako se ezan, poput drugih duhovnih muzičkih oblika, ne može posmatrati odvojeno od socijalnog i kulturnog konteksta u kome se *uči/izvodi* i sluša,⁶ a u namjeri da ukažem na njegovu ulogu i značaj i posebnost u kulturi Bošnjaka koji žive u Srbiji, te mogućnost prenošenja putem sistema obrazovanja, kao i potrebu smislenog osposobljavanja mlađih za poziv muezina, istražila sam dostupnu literaturu iz oblasti humanistike, kao i udžbeničku literaturu za medresu (islamsku srednju teološku školu) i islamsku vjeronauku od I do VIII razreda osnovne škole.

Iz navedenih razloga, smatrala sam da je interdisciplinarni pristup najbolji način da se istraži savremena praksa ezana i njegova primjena u obrazovanju. U radu primjenjujem etnografske i antropološke metode terenskog istraživanja, i to metode kvalitativnog-polistrukturalnog intervjua, slobodnog razgovora i učesničkog posmatranja (up. Blagojević 2015).⁷ Kriterijumi pri izboru sagovornika bili su aktivnost u vjerskim institucijama i svijest o pripadnosti zajednici.⁸ Iskaze sagovornika analiziram kao dodatni izvor za rekonstrukciju *učenja/izvođenja* ezana. Većina razgovora je snimljena (audio-video zapis). Međutim, određeni broj sagovornika, nije bio spreman za snimanje, tako da su njihovi odgovori zapisivani u toku razgovora. Pri etnomuzikološkom zapisivanju melodije ezana korišću Finsku

⁴ Potrebno je naglasiti da ezan, kao i drugi islamski duhovni muzički oblici (mevlud, kasida, ilahija), nije bio predmet istraživanja etnomuzikoloških studija koje su se bavile područjem u kome u značajnijem broju žive Bošnjaci u Srbiji tokom XX vijeka (Vasiljević 1953, 1967; Vukosavljević et al. 1984).

⁵ Budući da je u humanistici pojam *autentičnog* problematiziran (up. Ilić (Mandić) 2014, 148), opredjelila sam se za odrednicu *tipičan*, pod kojom podrazumijevam način izvođenja koji je osoben za ovu regiju i bošnjačku kulturu, a koji sami nosioci kulture doživljavaju kao *autentičan*.

⁶ Etnomuzikolozi ističu da je muzika socio-kulturna kategorija koja može biti viđena kao forma komunikacije, te da „ne može biti tretirana smo kao zvuk odvojeno od socijalnog, kulturnog i ekonomskog konteksta u kome je nastala i u kome se sluša“ (Blagojević 2015, 149).

⁷ Blagojević ističe da metodologija istraživanja u etnologiji i antropologiji podrazumijeva opservaciju s participacijom, biografsku metodu, te strukturalni intervjui i slobodan razgovor, nakon čega slijedi analiza i kontekstualizacija prikupljenog materijala (Blagojević 2015, 150).

⁸ Po uzoru na ranija istraživanja manjina, isključila sam pripadnike zajednice koji su „granični slučajevi“ pripadnosti, ili kod kojih je proces asimilacije već odmakao (Prelić 2009, 47).

metodu (Dević 1981), a pri sagledavanju muzičkih komponenti analizu muzičkih oblika (Skovran & Peričić 1986). U radu sam, također, pristupila etnomuzikološkom transkribovanju tipičnog načina *učenja/izvođenja ezana* u Novom Pazaru. U okviru istraživanja položaja ezana kao sadržaja u kurikulumu i udžbenicima u nastavi na bosanskom jeziku u Srbiji korišću pedagošku metodu teorijske analize (Bandur & Potkonjak 2002). Ovaj rad predstavlja samo početak istraživanja ove teme, jer sam duboko svjesna činjenice da istraživanje ovog problema trebalo da obuhvati još i pretraživanje zvučnih arhiva, analizu svih dostupnih melodija, kao i kontrolno istraživanje.⁹

Ezan: istorijat nastanka žanra

Premda riječ *ezan* (ar. اذان) u doslovnom prijevodu znači objavljivanje (Serdarević 1968, 1), on u svakodnevnom životu muslimana širom svijeta označava poziv na namaz, koji *muezin/mujezin*¹⁰ uči jednom ili više puta dnevno, s *munare*¹¹ (Glasse 2016, 149). Ova riječ se, u različitim oblicima i značenjima, nalazi u Kur'anu na čak 102 mjesta, ali se samo dva puta pojavljuje u značenju poziva na namaz¹² (Aydar 2016). To su ajeti u suri *Al Ğumu'a*/Petak „O vjernici, kad se u petak na molitvu pozovete, kupoprodaju ostavite i pođite da molitvu obavite; to vam je bolje da znate“ (Kur'an, 62/9) i suri *Al-Ma'ida*/Trpeza „I kad pozivate na molitvu i to za podsmijeh i zabavu uzimaju, zato što su oni ljudi koji ne shvaćaju“ (Kur'an 5/58). Pored Kur'ana, ezan se spominje i u vjerodostojnim hadisima.¹³ U zbirci *Tako je govorio Muhammed Resulullah* nailazimo na sljedeće hadise: „Kad bi ljudi znali kakva se ljepota krije u ezanu i prvom safu, te kad ne bi našli drugog načina da dosegnu tu ljepotu nego putem izvlačenja kocke – i to bi učinili“ (Mehmedović 1998, 131); „Kada su dvojica krenuli na put poslanik im je rekao: ‘Kada izađete (na put), učite ezan, zatim ikamet, a potom neka od vas dvojice bude

⁹ Metodologija naučnog pristupa u etnologiji i socio-lulturnoj antropologiji podrazumijeva planiranje istraživanja, terensko istraživanje, arhivski rad, analizu medija i kontrolno istraživanje (Blagojević 2015, 150).

¹⁰ *Muezzin* (ar. mu'adhhdhin) čita se *mujezin/muezin* je „osoba koja učenjem ezana poziva na namaz s munare ili džamijskih vrata. Za vrijeme namaza, mujezin je u funkciji pomoćnika imama. Običaj je da mujezin melodično uči Kur'an naglas dok čeka trenutak da oglasi vrijeme namaza“ (Glasse 2016, 410).

¹¹ *Munara* (ar. *munarah* što znači 'svetionik') je građevinska struktura u obliku visoke i tanke kule s koje muezini pozivaju na namaz. U arapskom jeziku se češće koristi termin *mi'dhanah* što u prevodu znači „mjesto s kojeg se uči ezan“ (Glasse 2016, 413).

¹² Ajdar ističe da je na 53 mjesta u Kur'anu, u značenju poziva na namaz, upotrebljena riječ *nida* (ar. نداء) (Aydar 2016).

¹³ *Hadis* (ar. *ḥadīth* u doslovnom prijevodu znači „govor, vijest, događaj“), predstavlja „tradiciju koja se tiče Poslanikovih riječi i djela, onako kako su ih prenijeli njegovi ashabi“. Dijele se na *hadisi-kudsi* „sveti hadis“, u kojem Bog govori kroz Poslanika, i *hadisi-šerif* „poštovani hadis“, odnosno Poslanikove vlastite riječi. Hadis se vrednuje prema stepenu autentičnosti, te postoje *mutevâtir* (hadis koji prenosi nekoliko različitih izvora), *sahīh* (pouzdan), *hasen* (dobar), *daif* (slab) i *mevdû* (krivotvoren) hadis. Najverodostojnije su Buharijeva i Muslimova zbirka hadisa koje su oprezno sastavljane u prva dva i po vijeka postojanja islama (Glasse 2006, 177–179).

imam onaj koji je stariji” (Mehmedović 1998, 131); „Osobi koja bude učila ezan svjedočiće na sudnjem danu i ljudi i džini da su slušali njegov ezan“ (Mehmedović 1998, 131); „Tri vrste ljudi neće osjetiti strahote polaganja računa na Sudnjem danu i biće u udobnosti uživajući Božje blagodati: čovjek koji je učio Kur’an u ime Allaha (dž. š.) i imao narodu od kojeg je stekao priznanje i zadovoljstvo, čovjek koji je bio muezin u džamiji i pozivao ezanom u ime Allaha svijet na namaz i na vršenje Allahovih odredaba i čovjek koji je zarađivao sebi nafaku na ovom svijetu, ali ga to nije spriječilo da se posveti ahiretu“ (Mehmedović 1998, 132).

Prvi ezan je proučen u Medini, u prvoj godini poslije Hidžre¹⁴ (623. godine), nakon Muhammed a. s.¹⁵ *Noćnog putovanja*,¹⁶ uspostavljanja obaveze klanjanja pet namaza dnevno i izgradnje Mescid-i Nebî (‘Poslanikove džamije’). Naime, pošto su muslimani po prelasku iz Meke u Medinu mogli slobodno da ispoljavaju svoje vjerovanje, počeli su redovno da obavljaju namaz zajedno. O nastupajućem namaskom vaktu bili su obavještavani povicima „es-selâh, es-selâh“ („na namaz, na namaz“) i „es-selâtü câmiâtün“ („okupite se na namaz“) na ulici. Međutim, mnogi, pogotovu oni koji su živjeli udaljeno od centra, ne bi čuli ovaj poziv, te je bilo potrebno osmisliti bolji način njihovog obavješćavanja. Zato je Muhammed a. s. okupio ashabe,¹⁷ razgovarao s njima na ovu temu i susreo se s različitim prijedlozima. Predlagano je da se vjernici pozivaju udaranjem u zvonu,

¹⁴ *Hidžra* (ar. *hijrah* što u prevodu znači ‘napuštanje, seoba’) jeste događaj preseljenja Muhammeda a. s. i njegovih sedamdeset sledbenika iz Meke u tadašnji Jesrib, oazu udaljenu 350 km od Meke, nazvanu *Medinat al-Nabi* (u prijevodu ‘prorokov grad’) ili, danas, samo Medina. On se, najverovatnije, desio 17. septembra 622. godine. Naime, te godine je umro Poslanikov stric i zaštitnik u Meki, Ebu Talib, te je on, pošto su mekanski prvaci planirali njegovo ubistvo, bio u životnoj opasnosti. Uz to, progoni muslimana u Meki dosegli su vrhunac, te je ovaj događaj bio neizbježan. Halifa Omer je 637. godine „formalizirao Poslanikovu naviku da datira događaje od Hidžre“, te je godina Hidžre postala prva godina islamske ere (Glassé 2006, 208).

¹⁵ Pri svakom pominjanju božjeg poslanika (proroka) Muhammeda, kao svih ostalih poslanika i meleka (anđela), pa otuda i meleka Džebraila (Gabrijela), tradicionalno se dodaje složenica „sallallâhu alejhi ve sellem“ (u prijevodu „neka mu je Allahov blagoslov i mir“), odnosno „alejhi-selam“ ili skraćena „a. s.“ (što znači „neka je mir na njega“) (Glassé 2006, 401).

¹⁶ Do *Noćnog putovanja* obavljala su se dva namaza dnevno. Samo *Noćno putovanje* odnosi se na putovanje (ar. *Isrâ*) i uspinjanje (ar. *Mi’radž*) koje je iskusio Muhammed a. s. Naime, jedne noći prije Hidžre (ne zna se tačno, ali se pretpostavlja da je to 27. noć mjeseca redžeba 622. god.) Poslanik je spavao u Hramu Kaba u Meki. Prema predanju koje prenosi Buhari, Melek Džibril ga je probudio i poveo do buraka (jahalice manje od mule, a veće od magarca koja je imala krila). Onda je Muhammed a. s. na njemu, s melekom Džibrilom pored sebe, prošao nebesima do Jerusalima, gdje je s Ibrahimom (Abrahamom), Musaom (Mojsijem), Isaom (Isusom) i drugim poslanicima klanjao na mjestu Sulejmanovog a. s. (Solomon) hrama. Tu mu je ponuđeno da pije iz posuda sa mlijekom i vinom, a on je izabrao mlijeko. Zatim se, predvođen melekom Džibrilom, popeo na nebesa sa stijene *Hrama na stijeni* (reč je o „Kupoli na stijeni“ koja se nalazi u okviru El-Mesdžidul-aksa u Jerusalimu) do Božijeg prisustva kroz „sedam nebesa“, gdje su mu se melek Džibril, kao i poslanici s kojima je klanjao, ukazali u stvarnom obliku. Tada je primio Božju naredbu da se ljudi pet puta dnevno klanjaju Allahu dž. š. (Glassé 2006, 443–444).

¹⁷ *Ashabi* (ar. *šahib* što u prevodu znači ‘drug’) jesu Poslanikovi sljedbenici koji su mu bili najbliži za vrijeme života, prihvatili njegovo učenje i prenosili Kur’an i Hadis (prije nego što su bili zapisani) (Glassé 2006, 57).

kao kod hrišćana, duvanjem u rog (ovnujski ili kozji), kao kod Jevreja, paljenjem vatre na uzvišici, kao kod vatropokloničkih plemena ili podizanjem zastave (Özelçağlayan 2017). Međutim, Pejgamberu se nijedan od ovih prijedloga nije dopao. Kasnije je jedan od njegovih ashaba, Abdullah ibn-i Zeyd, ispričao Muhammedu a. s. san u kojem je usnio riječi kojima je potrebno pozivati vjernike na namaz.¹⁸ Poslanik je od njega zatražio da jednog od prvih pristalica islama, oslobođenog roba po imenu Bilal ibn Rebbah,¹⁹ nauči onome što je vidio u snu, što je on i učinio. Tako je prvi ezan, po predanju izrazito lijepim glasom i melodično, proučio Bilal ibn Rebbah, poznatiji kao Bilal Etiopljanin (tur. *Bilal – i Habeşi*). Hazreti Omer²⁰ je, čuvši ovaj ezan, odmah došao Poslaniku a.s. rekavši da je i on to isto usnio (Özelçağlayan 2017). Nakon toga, ezan je utvrđen i prihvaćen kao poziv na namaz, a kasnije su, u svrhu njegovog širenja, muezini snažnog i, također, lijepog glasa raspoređeni da *uče* ezan u različitim gradovima arabijskog poluostrva (Alkan 2014, 93).

Učenje ezana se, naročito, rasprostranilo kada su Turci²¹ prihvatili islam i njihovim osvajanjima na više kontinenata. U izvorima nailazimo na podatak da su

¹⁸ Prema jednom od predanja, Avdullah ibn-i Zeyd je sanjao da mu je prišla osoba u zelenom, sa zvonom u rukama i zastala kraj zida. On ju je u snu pitao da li će mu prodati zvono, a osoba u zelenom ga je pitala za šta će mu. Odgovorio je da će njime pozivati na namaz. Nakon toga ga je osoba u zelenom pitala da li može da mu predloži nešto drugo i okrenula se prema Kibli, učeći tekst ezana (Kızmaz 1990, 132).

¹⁹ Bilal ibn Rebbah rođen je oko 581. godine u zapadnom dijelu arabijskog poluostrva. Bio je rob etipskog porijekla koji je pripadao Umeji bin Halefu (Umeyye bin Halef). Jedan je od sedmorice koji su u Meki prvi otvoreno govorili da su muslimani. U namjeri da ga natjera da se odrekne islama, Umeje bin Halef ga je jednog dana, u podne, kada je bilo izuzetno jako sunce, položio na leđa i naložio da mu se na grudi stavi velika stijena. Međutim, on se ni pod ovako neizdrživim mučenjem nije odrekao islama, neprestano izgovarajući „Allah je moj Bog; On je jedan“. Spasio ga je Hz. Ebu Bekir tako što ga je, u toku mučenja, otkupio od Umeje bin Halefa. Prema predanju, Bilal ibn Rebbah se do kraja života nije odvajao od Muhammeda a. s. – posipao bi mu vodu pri uzimanju abdesta, nosio koplje, u ratu čuvao noću, danju pravio zaklon od sunca, pripremao jelo... Bio je njegov muezin kako u miru, tako i u ratnim pohodima (Fayda 1995, 152). Nakon poslanikove smrti, kada je Hazreti Omer postao halifa, učestvovao je u osvajanju brojnih gradova u Siriji, gde je i umro u šezdeset i nekoj godini života. Prema rasprostranjenom predanju, Bilal ibn Rebbah, nakon smrti Božjeg poslanika Muhammeda a. s., samo je jednom proučio ezan i to u Siriji na zahtev halife, te je tom prilikom „rasplakao prisutne“ (Fayda 1995, 152). Nije zabilježeno da je imao potomaka (Fayda 1995, 152).

²⁰ Omer ibn Hatab (Umar ibn al-Khattâb) je drugi halifa i, ujedno, jedna od najpoznatijih ličnosti u islamu. Za vreme njegove vladavine islamska država se proširila velikom brzinom (osvojio Jerusalim, Siriju, Egipat, Libiju i Irak) i smatra se da je, posle Muhammeda a. s. bio „najutjecajnija ličnost u oblikovanju islamske države“. On je odlučio da Hidžra bude prva godina islamskog kalendara (Glassé 2006, 450).

²¹ Turci su azijski narod porijeklom iz Turkestana. Po redosljedu pojavljivanja na historijskoj sceni poznate su tri glavne grupe: Uguzi, Seldžuci i Osmanlije. Uguzi su naseljavali prijedjele između rijeka Sirdarije i Amudarje. U X vijeku došli su u dodir sa Arabljanima od kojih su primili islam, a u XI vijeku udružili su se sa Seldžucima koji su naseljavali Persiju i dio Male Azije i formirali Ikonijjski sultanat. U XIII vijeku Mongoli su porazili Ikonijjski sultanat koji se raspao na više feudalnih emirata, te je Kan Osman, vođa jednog od plemena, na severozapadu Male Azije

učenje Kur'ana i ezana imali jak utjecaj na brojne segmente kulture kod njih (Alkan 2014). U vrijeme Turaka Seldžuka,²² u okviru *şifahana*,²³ radilo se na otklanjanju fizičkih i duhovnih bolesti uz pomoć religije i muzike, te iz tog period potiču brojna djela o značaju i utjecaju namaza, kao i *učenja* Kur'ana i ezana na različitim *mekamima/makamima*,²⁴ na čovečju psihu i tijelo²⁵ (Koca 2015, 134).

Uloga i značaj ezana u islamskom predanju

U pogledu mjesta, vremena i značenja *učenja* ezana za života Muhammeda a. s., nailazimo na podatak da je on, pored toga što su se njime vjernici obavještavali o nastupajućem namaskom vremenu, bio i znak prepoznavanja pripadnosti određenog mjesta islamu. U jednom hadisu Enesa r. a . kaže se da Muhammed a. s., kad bi ih poveo u rat, nikada nije napadao dok ne bi sačekao

osnovao državu Turaka Osmanlija ili Osmanlijsko carstvo, koje se kroz više vijekova širilo ka Evropi i postojalo sve do 1908. godine (MEP s. v. *Turska*, 649–650).

²² Seldžuci (Turci seldžuci) su grupa turskih plemena (ogranak Oguza/Ghuz), koja se u X vijeku ujedinila pod vodstvom plemena Seldžuka i njihove dinastije Seldžukida (predvodio ih je Tugrul-beg, koji je uzeo titulu sultana). Oni su na Bliskom i Srednjem istoku zamijenili Abbasije (drugu islamsku dinastiju) i bili na vrhuncu moći u XI vijeku. Njihova ekspanzija ka zapadu prijetila je da ugrozi Vizantijsko carstvo, što je, ujedno, bio jedan od razloga krstaških ratova. Na historijskoj sceni smijenili su ih Turci Osmanlije (tokom XIII i XIV veka), koji su stvorili Osmanlijsko carstvo koje je pokorilo gotovo sve narode Balkanskog pouostrva (MEP s. v. *Seldžuci*, 339).

²³ Riječ *şifahane* potiče od riječi *şifahaneler* koja u doslovnom prijevodu s turskog znači „kuće za ozdravljenje“ – *şifa* „ozdravljenje“, *haneler* „kuće“ (Đinđić, Teodosijević & Tanasković 1997), što bi danas odgovaralo pojmu „bolnica“.

²⁴ *Mekam/makam* (ar. *mekam*, tur. *makam*) se definiše kao „tip arapske melodijske formule koja služi za osnovu improvizovanih dvodimenzionalnih arapskih melodija“ (Plavša 1972, 314), ali postoji i u drugim muzičkim tradicijama, na primjer, u persijskoj, osmanlijskoj, azerbejdžanskoj, uzbečkoj, tadžičkoj, jevrejskoj itd. Prema Tanrokoru postoji čak 587 makama. Od toga 13 je osnovnih. To su *čargah* (tur. *çargâh*), *buselik* (tur. *büselik*), *kurdi* (tur. *kürdî*), *rast*, *uşakn* (tur. *uşşak*), *neva* (tur. *nevâ*), *huseyni* (tur. *hüseynî*), *humajun* (tur. *hümâyün*), *hidžaz* (tur. *hicaz*), *uzal* (tur. *uzzâl*), *zirgule* (*zirgüle*), *kardžiar* (tur. *karcığar*) i *suznak* (tur. *süznak*) (Kopar 2010, 27).

²⁵ Farabi, persijski filozof, naučnik i muzičkar, govori o različitim utjecajima i vremenu dejstva *mekama/makama* na tijelo čovjeka. Prema njegovom mišljenju, *rast* podstiče radost, *rehavi* trajnost večnost i besmrtnost, *kuček* (tur. *kuçek*) tugu, melanholiju i zabrinutost, *buzurk* (tur. *büzürk*) strah, *isfahan* snagu i sigurnost, *neva* užitak i bezbrižnost, *uşak* osjećaj smijeha, *zirgule* (tur. *zirgüle*) pospanost, *saba* hrabrost i snagu, *husejni* (tur. *hüseynî*) mir i spokojstvo, *hidžaz* (tur. *hicaz*) poniznost. Kako on ističe, *rehavi* ima najveći utjecaj u vrijeme lažnog sabaha, *husejni* u vrijeme sabaha, *rast* kada je sunce na visini dva koplja, *buselik* u vrijeme prijepodneva, *zirgule* prema podnevu, *uşak* u vrijeme podneva, *hidžaz* u vrijeme ikindije, *irak* prije akšama, *isfahan* u suton, *neva* u vrijeme akšamskog namaza, *buzurk* nakon jacije i *zirefkendi* u vrijeme spavanja (Turabi 2009). Gevrekzade Hasan Efendi ističe da je *makam irak* koristan kod djece oboljele od meningitisa, *isfahan* utiče na inteligenciju i čuva od nazeba i temperature, *zirefkend* je djelotvoran kod išijasa i bola u leđima²⁶ te daje snagu, *rehavi* je dobar kod glavobolja, krvarenja iz nosa, osipa na ustima, *büzürk* kod otoka, i malaksalosti, *zirgüle* kod bolesti srca, mozga, meningitisa, pluća i stomaka, *hicaz* pomaže kod lečenja mokraćnih puteva, *buselik* kukova, glavobolje i bolsti očiju, *hüseyni* jetre, bolesti srca i skrivenih groznica, *neva* u pubertetu, protiv bolova u kuku, a *uşşak* kod bola u nogama i nesaniče kod djece (Somakçı 2003, 136–137).

sabah. Ukoliko se ne bi čuo sabahski ezan, odmah bi naredio da se napadne određeno mjesto, jer je izostanak ezana bio znak da ono nije muslimansko (Özelçağlayan 2017, 22). *Učenje ezana* bio je jedan od prvih znakova da je osvojeno neko mjesto. Naime, Muhammed a. s. bi, pošto bi osvojio određeno mjesto, odmah naložio da se u njemu *prouči* ezan, a potom bi klanjao namaz. Tako je, na dan kada je osvojio Meku, naredio Bilal ibn Rebbahu da se popne vrh Kabe i prouči ezan (Fayda 1995, 152). Kada bi Muhammed a. s. htio da okupi ljude kako bi ih obavijestio o nekoj novonastaloj situaciji, *učio* se ezan nakon kojeg su se ljudi okupljali u džamiji, klanjali dobrovoljni namaz, a zatim bi im Poslanik saopštio zašto ih je okupio (El-Mubarekfuri 2011). Nailazimo i na podatke da se u Poslanikovo a.s. vrijeme ezan *učio* prilikom liječenja epileptičara i nervno oboljelih (Özelçağlayan 2017). Imam Šafi’i u svom kapitalnom djelu *El-Umm* prenosi da je u izrazito hladnim i kišnim danima, kako se vjernici ne bi prehladili, Muhammed a. s. tražio od Bilala el Habešije (Etiopljanina) da, nakon *učenja ezana*, doda riječi „Ljudi, klanjajte namaz u kućama“ (Prema: Özelçağlayan 2017, 22). Ezan je u vrijeme Muhammeda a. s. *učen* i prilikom rođenja djeteta. Smatra se da je ova praksa započela pošto je Muhammed a. s., kada je njegova kći, hazreti Fatima, rodila sina Hasana, *proučio* djetetu na uho ezan. Vremenom, s obzirom na to da se u svakom mjestu gdje se *uči* ezan poziv na namaz odvija pet puta dnevno, te da se, zbog razlike u vremenskim zonama širom svijeta, on *uči*, takoreći, besprekidno, počeo nositi i „elemente upozorenja“, kako onima koji vjeruju, tako i onima koji ne vjeruju, da počnu obavljati namaz jer se bliži sudnji dan (Özpinar 2012, 92).

Odlike učenja ezana u islamskoj tradiciji

Islamski učenjaci smatraju da je Bilal ibn Rebbah zbog melodičnog *učenja ezana* lijepim glasom imao izuzetan utjecaj na razvoj ezana u pogledu načina njegovog *učenja* (Alkan 2014, 96). Danas se ezan širom islamskog svijeta *uči* na više načina, ali ono što je zajedničko jeste to da se *uči* isključivo na arapskom jeziku,²⁶ s visokog mjesta, glasno²⁷ i ravnomjerno,²⁸ da ga *uče* osobe koje su pobožne, dobro znaju njegov tekst, „besprekorno“ primjenjuju *tedžvid*,²⁹ da su pod abdestom³⁰ (Koca 2015, 135) i, kako je poslanik Muhammed a. s. insistirao, osobe lijepog i sonornog glasa.³¹

²⁶ U periodu između 1932. i 1950. godine ezan je u Turskoj učen na turskom jeziku (Aydar 2016).

²⁷ Buhari prenosi hadis: „Kada učiš ezan, stavi prste u uši, jer ćeš onda moći dati najveći glas“ (Mehmedović 1998, 131).

²⁸ El-Kurtubi prenosi hadis: „Muhammed (a. s.) čuo je nekog mujezina kako uči ezan poput pjesme [mislil se na emotivno izvođenje – primedba N. N.], pa je rekao: 'Ezan se uči ravnomjernim glasom. Ako ga tako ne možeš učiti, onda ga i ne uči'“ (Mehmedović 1998, 131).

²⁹ Učenje Kur’ana izvodi se po pravilima nauke *tedžvid* (ar. *tajwīd*, doslovno 'ukrašavanje', 'ulepšavanje' ili 'težnja za svršenstvom'). Njome je određen pun, jasan i uravnotežen izgovor, u kontekstu svakog slova i sloga (Glassé 2016, 595).

³⁰ Abdest je pranje određenih dijelova tijela vodom radi obavljanja namaza, učenja Kur’ana i vrijeđi sve dok ga ne prekrine velika ili mala nužda, gubitak svijesti, duboki san, krvarenje (Glassé

Tekst ezana u islamskom svijetu je uglavnom jedinstven. U zavisnosti od pripadnosti određenom *mezhebu*,³² postoje izvjesna odstupanja u vidu dodavanja riječi „Es-salātu hajrun mine-n-nevm“, što u prijevodu znači „namaz je bolji od spavanja“³³ (Primer 1). Spominje se da ši'je ubacuju „Hajje alâ hajril-amel“, što u prijevodu znači „Dođite na najbolji posao“ i „Ešhedu enne Alije wali Allah“, što u prijevodu znači „Alija je Božiji šticećenik“ (Glassé 2016, 149).

U ovom radu ću se, s obzirom na pripadnost Bošnjaka hanefijskom *mezhebu*, usredsrediti na tekst ezana kod sunita (Primer 1), kojim se pet puta dnevno, sažeto, saopštavaju osnovni islamski principi – vjerovanje da nema Boga sem Allaha dž. š., te da je Muhammed a. s. njegov poslanik, kao i podsjećanje da je namaz spas na ovom i drugom svijetu.

Primer 1. *Tekst sabahskog ezana* (Hadžiabdić 1984, 59–60)

Broj ponavljanja	Arapski	Transliteracija	Prijevod
4	الله اكبر	<i>Allâhu ekber</i>	Allah je najveći
2	اشهد ان لا اله الا الله	<i>Ešhedu en lâ ilâhe ilelâh</i>	Svjedočim da nema boga osim Allaha
2	اشهد ان محمدا رسول الله	<i>Ešhedu enne Muhammeden resulullâh</i>	Svjedočim da je Muhammed Božji Poslanik
2	حي على الصلاة	<i>Hajje ael salâh</i>	Dođite na namaz
2	حي على الفلاح	<i>Hajje ael felâh</i>	Dođite na spas
2	الصلاة خير من النوم	<i>Es salâtu hajrun minen nevm</i>	Molitva je bolja od spavanja
2	الله اكبر	<i>Allâhu ekber</i>	Allah je najveći
1	لا اله الا الله	<i>Lâ ilâhe illellah</i>	Nema Boga osim Allaha

2016, 12). Kod Bošnjaka izraz „biti pod abdestom“ znači da određena osoba posjeduje stepen čistoće tijela postignut uzimanjem abdesta.

³¹ Kodža (Koca) smatra da je ovo začetak islamske estetike, koja se, sa osvajanjem teritorija i osnivanjem islamskih gradova, razvijala i reflektovala, pored muzike, na arhitekturu, poeziju, književnost i druge umjetnosti (Koca 2015).

³² Postoji više grupa muslimana (sunnije, ši'ije, haridžije/ibadije, ahmedije, itd.), a u okviru njih različiti *mezhebi* (ar. *madhâhib*), odnosno pravci. Kod sunnija, koji čine oko 85% muslimanske populacije, postoje četiri mezheba: hanefijski (dominira u većini zemalja koje su nekada bile deo Osmanlijskog carstva i Indiji), hanbelijski (u Saudijskoj Arabiji i Kataru), malikijski (dominira na arapskom zapadu i zapadnoj Africi) i šafijski (dominira u Indoneziji, Malajima i Filipinima). Kod ši'ija najistaknutiji su džaferijski mezheb, duodecimalne šije i zejdiye (Glassé 2016, 390).

³³ Ovo se *uči* samo na sabah namazu i predstavlja tekst koji je Bilal ibn Rebbah dodao na tekst ezana koji mu je saopštio Muhammed a. s., što se njemu dopalo, te se od tada *uči* prilikom svakog sabahskog ezana.

Druga razlika, veoma značajna s aspekta muzike, jesu mekami/makami na kojima se *uči* ezan. U Saudisjkoj Arabiji, za sve namaske vakte, najzastupljeniji su *hidžaz* (u Meki) i *bejat/bajat* (u Medini), u Egiptu *rest*. Iz nama dostupne literature saznajemo da se u Turskoj ezani uče na daleko većem broju makama. To su *saba* (tur. *sabâ*), *ušak* (tur. *uşşâk*), *hidžaz* (tur. *hicâz*), *segah* (tur. *segâh*), *rast*, *dugah* (tur. *dügâh*), *neva*, *dilkešhaveran* (tur. *dilkeşhâveran*) i *bejat/bajat* (tur. *bayâtî*). Uz to, uočavamo i neusaglašenost među autorima po ovom pitanju. Prema Kodži sabahski ezan se, uglavnom, *uči* na *saba*, podnevski na *ušak*, ikindijski *rast*, akšamski *segâh* i jacijski na *hidžaz* makam (Koca 2014, 513). Kopar ističe da se u Turskoj islamskoj kulturi, generalno, sabahski ezan *uči* na *saba* i *dilkešhaveran*, podnevski na *hidžaz*, *rast* i *ušak*, ikindijski na *hidžaz* i *rast*, akšamski *hidžaz*, *rast* i *segah*, a jacijski *hidžaz*, *bejat*, *neva* ili *rast* makam (Kopar 2010, 29). Ozelčalajan navodi da se u Fatih džamiji u Istanbulu sabahski ezan *uči* na *saba*, podnevski na *dugah*, ikindijski *hidžaz*, *ušak* ili *neva*, akšamski na *segah*, a jacijski na *ušak*, *hidžaz* ili *rast* makam (Özelçaglayan 2017, 32).

Ezan kod Bošnjaka

Učenje ezana kod Bošnjaka u Novom Pazaru, Sjenici, Tutinu, Novoj Varoši, Prijepolju i Priboju datira od osmanlijskog osvajanja ovog prostora početkom XV vijeka, te se, kako navodi osamdesetčetvorogodišnja Mazluma Nikšić iz Novog Pazara, ono „nikad nije raskidalo“ (terenski zapis autorke). Analizom literature iz oblasti historije uviđamo da su Osmanlije pri osnivanju gradova i podizanju zadužbina u njima vodili računa o džamijama i njihovom funkcionisanju. U popisnim knjigama iz XV i XVI vijeka govori se kako o zadužbinama podignutim za stanovništvo (džamije, mesdžidi, tekije, imareti, mektebi, medrese, mostovi, česme, hamami, karavansaraji, hanovi), tako i o uvakufljenom (zavještanom) novcu i nepokretnostima, prihodima od njih, te rashodima za održavanje i rad službenika u njima – imama, muezina, i dr. (Oruč, 2018).

O *učenju* ezana u novopazarskoj čaršiji saznajemo i iz književnih djela:

„Odjednom se prolomi sabahski ezan, najprije sa jedne, a onda i ostalih dvadesetak džamija. Zvuci su se miješali i povremeno stapali u jedan glas, da bi se opet, nakon nekoliko trenutaka ponovo čuo svaki od njih pojedinačno. Odzvanjali su odbijajući se o okolna brda i čitava kasaba kao da je slušala zvuke iz kosmosa ili vječnosti“ (Melajac 2010, 5).

Mirsada Zukorlić, rođena Ljajić, iz Novog Pazara, prenosi svoja sjećanja iz djetinjstva:

„Selo Bijeje Vode. Period, oko 1980. godine. Hodža je bio rahmetli Ibrahim Ljajić (...) U predakšamsko doba svi vanjski poslovi su se privodili kraju. Sve je bilo podređeno da se obezbijedi voda za abdest, labor i peškir za stalne klanjače. Moj dedo, rahmetli Hamdo Ljajić je, učeći ezan u akšamski vakat, obavještavo vjernike da prekinu poslove i dođu na namaz“ (terenski zapis autorke).

U mjesecu Ramazanu, vrijeme *učenja* akšamskog ezana se poklapa s prekidom dnevnog posta, te se njime označavalo i vrijeme kada vjernici mogu da počnu s jelom i pićem. U priči „Juftar“ iz zbirke *Tragovi prošlosti* Novopazarca,³⁴ Vladana Đokića, stoji:

„Kao dečak, kasnije momak, mnogo sam juftara i sufura dočekao u pazarskim kućama. Najredovniji gost sam bio kod porodice Maljevac, tačnije kod mog druga Baketa. Sofra se dugo pripremala i brižljivo postavljala. I kao što to obično biva, jedan deo postača je bio nestrpljiv u iščekivanju ezana koji je označavao završetak posta i mogućnost da se pristupi sofri“ (Đokić 2019, 47).

Iz razgovora sa starijim stanovnicima saznajem da se ezan kod Bošnjaka, pored namaskih vaktova, *uči* i prilikom nevremena (oluja, grad) i davanja imena djetetu. Naime, sedmog dana po rođenju djeteta obavi se *akika*,³⁵ a onda se, kako se to kod Bošnjaka kaže, *nadijeva* ime. Tom prilikom imam, uz prijetodno *učenje* bismile i tekbira, okrećući se u pravcu kible (Kabe), ukoliko je riječ o muškom djetetu *prouči* ezan na desno uho, a na lijevo *ikamet*.³⁶

Iz razgovora sa imamom Skender Kelebi (Melajske) džamije, mr. Asmir ef. Crnovršaninom, saznala sam da je od Drugog svjetskog rata do devedestih godina bilo situacija kada se ezan nije *učio* pet puta dnevno na svim džamijama, jer su neke od njih imale jako mali broj džematlija. Tako su postojale tzv. *trovaktovne* i *petovaktovne* džamije, kao i džamije u kojem bi se obavljao samo džuma namaz, te se, u zavisnosti od toga kojem je tipu pripadala određena džamija, s njenog minareta *učio* ezan tri ili pet puta dnevno, ili pak jednom sedmično tokom džume namaza.

³⁴ Ezan u svojim djelima spominju i stranci koji su živjeli i radili u Novom Pazaru. Jedan od njih je i Ukrajinac Petro Estaf'evic Stojan, esperantista, bibliograf, leksikograf i matematičar koji je bio profesor u novopazarskoj gimnaziji do 1923. godine. On je na esperantu objavio pjesmu „Bildo el mia Lando“, u prijevodu „Slika moje zemlje“, u kojoj pišući o Novom Pazaru kaže: „*Mi revis pri la blua maro. / Bruanta per la ondojetoj. / Kutima bildo: minaretoj. / Sur kiuj laŭte kantas hoĝoj / Servantaj kiel pi-horloĝoj / Por turkaj ejoj kaj dometoj*“ (Petro 1922, 2). Prijevod: „*Gledah na more plavo / lutajući sa talasima povetarca, / gledah uobičajene slike minareta / na kojima mujezin u turskim mjestima i selima / glasno ezan uči*“ (pjesmu je s esperanta preveo Damir Gruda).

³⁵ *Akika* (ar. *Aqīqah*) je običaj brijanja glave djeteta sedmog dana po rođenju. Tom prilikom se žrtvuje brav (ovca), a sirotinji dijeli težina kose u srebru. Ovaj običaj potvrđen je sunnetom, odnosno primjerom poslanika Muhammeda a. s. (Glassé 2006, 29).

³⁶ Poziv na namaz unutar džamije naziva se *ikamet* (ar. *iqāmah*), ili 'ustajanje'. On se od ezana razlikuje po tome što se prije dva konačna „Allahu ekber“ ubacuju riječi 'kad kâmeti-s-salātu', 'kad kâmetis-salâh' ('namaz već počinje', 'namaz već počinje')“ (Glassé 2006, 149). Mulahalilović ističe: „Gotovo je ustaljen običaj kod muslimana da se nadijevanje imena djeci obavlja na jedan skroman, ali ipak svečan islamski način. Obično se sedmi dan po rođenju djeteta okupi najbliža rodbina i bliski prijatelji u kući roditelja, uz prisustvo mjesnog ili nadležnog imama koji obavlja sam čin nadijevanja imena novorođenčetu po islamskim običajima. Pošto majka, posebno za tu svrhu, okupa namiriše i obuče dijete u čistu, lijepu i svečanu opremu, ona ga preda u ruke imamu, koji s Bismillah i tekbirom preuzima dijete i snjim u naručju se okrene prema kibli i potom mu na desno uho, lagajnim glasom, prouči ezan, a na lijevo ikamet“ (Mulahalilović 2005, 13).

Petovaktvone su bile, obično, centralne džamije, koje su imale džemat tokom svih pet dnevnih namaza (sabah, podne, ikindija, akšam, jacija), a trovaktovne one u kojima su se klanjala samo tri (sabah, akšam, jacija). Od njega sam, također, saznala da, pored ove, u Novom Pazaru postoje specifičnosti po pitanju *učenja* ezana u dvijema džamijama. U Hadži Hurem (Bor) džamiji se, shodno vakufnami vakifa, ikindijski ezan svakim danom *uči* dva sata prije akšamskog ezana (tzv. kasna ikindija). S druge strane, u Skender Kelebi (Melajskoj) džamiji, pored redovnog ezana u vrijeme džume koji se čuje preko razglasa sa munare, *uči* se i ezan unutar džamije za kasnu-radničku džumu (ljeti u 15:15h, a zimi 45 minuta prije ikindijskog ezana).

Slika 1. Tokalić Aćif *uči* ezan s minareta Arap džamije u Novom Pazaru³⁷

Do sedamdesetih godina ezan se, prema iskazima mojih sagovornika, *učio* uživo s munare (Slika 1). Osamdesetdevetogodišnji Mesud Ćorović iz Novog Pazara,³⁸ ovako opisuje *učenje* ezana s munare u to vrijeme:

„Kao malog me je pušto Hakija efendija da se popnem na minare. Kad bi stigo na vrh minare i izašo na vrata šerefe [vrata balkona na minari koja su postavljena u pravcu Kible/Kabe prim. N. N.] prvo bi se malo odmorio, jer bi se uspuho do gore. Onda bi stavio prst desne šake u

³⁷ Fotografija datira iz 1923. god. i nalazi se u arhivi Altana Čajevića iz Novog Pazara (Nikšić 2020).

³⁸ Više riječi o njemu biće u nastavku rada.

uho i zatisnuo bih ga, a palac iznad mekuša [resice uha, prim. N. N.]. Izgovorio bi četiri puta ‘Allahu Ekber’, pa bi se pomerio nekoliko koraka u desno, pa ‘Ešhedu en la illahe illalah’ dva puta i ‘Ešhedu enne Muhammeden resulullah’ dva puta, pa bi se opet povuko. Sve bi se tako povlačio dok ne bi došo do vrata. Tad nije imalo vozila ni buke, pa bi se dobro čulo i svi su govorili ‘Mesud *uči ezan*’³⁹ (Nikšić 2020).

U selima u kojima nije imalo džamija, ezan se *učio* i s drugih mjesta. Mirsada Zukorlić ističe da osamdesetih godina XX vijeka selo Bijeje Vode nije imalo džamiju, mikrofon niti razglas. Ona kaže:

„Imam rahmetli Ibrahim Ljajić je bio zadužen da u momentu kad je akšam, iftarsko vrijeme, upali sijalicu na uglu svoje kuće (...) To je bio signal mom dedu, rahmetli Hamdu Ljajiću, da izuči ezan s našeg gumna. Odatle ga je cijelo selo čulo, jer je naše gumno bilo centar dječavanja, oglašavanja“⁴⁰ (terenski zapis autorke).

Tokom sedamdesetih godina, s pojavom razglasa, muezin se više nije uspinjao na minare, već je *učio* ezan na mikrofonu ili ga je puštao s gramofonskih ploča, a zvuk se emitovao na različite strane sa zvučnika postavljenih na zidovima šerefte. Kasnije su ploče zamijenile kasete, a njih CD-i. Prema riječima imama Skender Kelebi (Melajske) džamije u Novom Pazaru, efendije mr. Asmira Crnovršanina: „Mešihat islamske zajednice je početkom 2002. godine donio fetvu u kojoj se zabranjuje učenje ezana putem CD-a, a insistira na njegovom učenju uživo“. Međutim, uprkos tome i dalje se s određenih džamija iz više razloga mogu čuti snimci ezana. Iz razgovora s efendijom mr. Asmirom Crnovršaninom saznala sam da u džamijama nema onih koji su se školovali za poziv muezina, te da vjernici uglavnom dobrovoljno obavljaju ovu dužnost (o ovome će više riječi biti u nastavku ovog rada). Oni koji *uče* ezan u džamijama nisu obrazovani za ovaj poziv, te njihovo *učenje*, uglavnom, ne odlikuje intonativna tačnost i ekspresivnost u izvođenju koja je usklađena sa islamskim *učenjem*. Naime, česte su pojave da se ezan, takoreći, recituje (izvodi na istom tonu) umjesto da se melodično *uči* u određenom makamu. Također, česta pojava je i da je osoba koja *uči* ezan intonativno nesigurna, te da usred izvođenja modulira i karikira utvrđeni melodijski obrazac. Otuda u određenim džamijama postoje imami koji smatraju da je, u ovakvim okolnostima (kada u njihovoj džamiji nema profesionalnog muezina koji

³⁹ Iz razgovora sa Mesudom Čorovićem saznali smo i poneku anegdodu iz privatnog života: „Hakija efendija je bio imam Arap džamije i kao imam nije bio u obavezi da uči ezan. Međutim, pošto je bio zaljubljen u Fatku Karamešić, da bi je vidio s minare, reko bi mi često da će on da uči ezan, pa bi mi posle dao pismo da ga ponesem Fatki. Ona se kasnije udala za njega“ (terenski zapis autorke).

⁴⁰ Ona dalje ističe: „Nakon toga iftaro bi svaki kod svoje kuće, a po iftaru teravije su se klanjale u kući mog rahmetli deda. Okupilo bi se oko deset do petnaest seljana i, predvođeni imamom i mujezinom, mojim djedom, klanjali teravijah namaz. Sjećam se, ja sam bila zadužena da iz jednog čekrka posipam vodu džematlijama prilikom uzimanja abdesta, a na lijevom ramenu imala sam peškir kojim bi oni posušili lice i ruke (...) to samo jedan peškir za sve njih“ (terenski zapis autorke).

bi primjereno *učio* ezan), bolje pustiti snimke besprijekornih *učenja* ezana iz šireg islamskog svijeta koji su, s tehnološkim naprekom, postali dostupni svima.

Tehnološki napredak se, nesumnjivo odrazio na *učenje* ezana, jer su uslijed diskontinuiteta u obrazovanju muezina, a samim tim, i izostanka očuvanja, njegovanja i prenošenja njegovog tradicionalnog načina izvođenja, snimci izvođenja ezana iz različitih krajeva islamskog svijeta (Arabija, Egipat, Sirija, Turska, itd.), zbog digitalizacije i dostupnosti svima, prvo putem nosača zvuka (ploča, kasete, CD-a i USB-a), a potom i interneta, postali zvučni model koji su zainteresovani pojedinci *učili*, odnosno usvajali, po sluhu. Posljednji vid utjecaja tehnološkog napretka kada je *učenje* ezana u pitanju ogleda se u tome što kod vejrnika na mobilnim telefonima postoji program u okviru koga se *učenjem* ezana obavještavaju da je nastupilo vrijeme za klanjanje određenog namaza. No, razmjere i vid utjecaja tehnologije na *učenje/izvođenje* ezana kod Bošnjaka u Srbiji jeste problem koji zahtjeva posebno istraživanje i može biti predmet budućeg rada u ovoj oblasti.

U Novom Pazaru, Sjenici, Tutinu, Novoj Varoši, Prijepolju i Priboju ezan se kroz dug vremenski period *učio* na više načina. U literaturi ne nailazimo na podatak o mekamima/makamima na kojima se *učio* ezan kod Bošnjaka u navedenim mjestima, ali smo prateći obrazovanje bošnjačke uleme iz navedenih mjesta, kao i zanimanjem i statusom muezina, došli do izvjesnih zaključaka. Bošnjačka ulema iz ovih mjesta obrazovala se pod utjecajem osmanlijske vjerske škole tog vremena, uglavnom u Novopazarskoj medresi, gdje se i formirao tipičan stil *učenja* ezana. Ona je, prema kazivanju Mesuda Ćorovića, koji je rođen 1931. godine u Novom Pazaru i bio njen đak, postojala do 1946. godine. Tada je u Novom Pazaru, kako on ističe, bilo čak 46 hafiza. Nakon ovog perioda slijedi diskontinuitet u obrazovanju uleme. Gotovo da i nema onih koji su školovali na ovom polju neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Tek šezdesetih godina rijetki pojedinci započinju obrazovanje u Gazi Husrebegovoj medresi u Sarajevu i Alauddin medresi u Prištini. Ovakvo stanje trajalo je sve do 1990. godine, kada je obnovljen rad novopazarske medrese u vidu otvaranja odjeljenja prištinske Alauddin medrese u Novom Pazaru, koja je 1994. godine prerasla u samostalnu medresu pod imenom Medresa Gazi Isa-beg. Bilo je i onih koji su studirali islamske znanosti u islamskom svijetu, poput Sabahudina ef. Višegrađanina i Rama ef. Nezovića (u Libiji). Otvaranjem Fakulteta za islamske studije u Sarajevu, ulema sa ovih prostora je studirala i na tom fakultetu (poput Haruna ef. Rebronje i Hasiba ef. Suljevića). Nakon otvaranja medrese Gazi Isa-beg u Novom Pazaru, svršenicu iste su krenuli da studiraju širom islamskog svijeta – u Alžir, Egipat, Jemen, Liban, Libiju, Maroko, Saudijsku Arabiju, Siriju, Tunis i Tursku. Danas, uglavnom, studiraju na Fakultetu za islamske studije u Novom Pazaru.

Kad je riječ o muezinima ovog područja, sve do pedesetih godina XX vijeka možemo govoriti o muezinima koji su se obrazovali za ovaj poziv i koji su od prihoda vakufa dobijali naknadu za svoj rad. Tako, na primjer, historičarka Oruč (Oruč) navodi da je za džamiju Vojvode Hamze u Novom Pazaru, koja se prvi put pominje još u popisu 1528–1530. godine, uvakufljeno 20 dućana Kapucibaşı Hamza Bega, 4 dućana Bacdar Mustafe, i po 2.000 akči Zelihe i Devlet Hatun. Od

ovih prihoda, između ostalog, isplaćivala se i plata za muezina, te se među rashodima može uvidjeti da je za njega godišnje izdvajano 1440 akči (Oruč 2018, 144). Međutim, već od Drugog svjetskog rata ne možemo govoriti o takvom sistemu. Od tada naovamo vjernici su, uglavnom, dobrovoljno obavljali dužnost muezina, vodeći se hadisom „Onoga ko obavlja muezinsku dužnost sedam godina, nadajući se Allahovoj nagradi, Allah će spasiti džehenemske vatre“ (Mehmedović 1998, 132). Danas taj emanet, uz određeni honorar, u većini džamija obavljaju učenici medrese Gazi Isa-beg i studenti Fakulteta za islamske studije u Novom Pazaru.

U ovakvim okolnostima, pod utjecajem obrazovane uleme, sve do 2002. godine, u određenim džamijama puštali su se snimci ezana iz arapskih zemalja i Turske.⁴¹ Od tada se ezan *uči* uživo, a među onima koji ga *uče* ima onih sa dobrim sluhom i glasovnim sposobnostima, ali i onih manje obdarenih, te se može reći da su *učenja* ezana, posmatrano sa aspekta estetike *učenja/izvođenja*, još uvek između amaterizma i profesionalizma. Također, postoje oni koji *uče* ezan kopirajući turske i arapske *učače/izvođače*, ali i rijetki pojedinci koji nastavljaju, *učiti* ezane na način na koji se učilo u okviru novopazarske medrese prije Drugog svjetskog rata. Njih je danas, na žalost, sve manje, jer su veoma stari, a društvo se nije potrudilo da se zapišu njihove melodije i omogući da prenesu svoje znanje i vještinu *učenja* na mlađe generacije.⁴²

U želji da sačuvam stari način *učenja* ezana, u porodičnoj kući 2020. godine snimila sam *učenje* ezana Mesuda Ćorovića. On je kao dijete učio od eminentne bošnjačke uleme tog vremena (Smail efendije Filibarića, Hafiza Ramiza Paljevca i Hakije Efendije Ademovića), prvo u okviru *mejtepa* (mekteba), a zatim i medrese, sve do ulaska Njemaca u Novi Pazar 1941. godine. Nakon Drugog svjetskog rata, kad god je to bilo potrebno, dobrovoljno je muezinio u Arap džamiji. Snimljeni materijal koji se nalazi u mojoj zvučnoj arhivi zabilježila sam „finskom metodom“⁴³ (Primjer 2). Ono što se iz njega da zaključiti jeste da je u pitanju jed-

⁴¹ Tehnologija je izvršila utjecaj i na duhovne muzičke oblike kod Srba. Na primjer, vizantijsko crkveno pjevanje u manastir Žiču „stiglo, tj. vratilo se preko audio-zapisa na kasetama, koje je krajem sedamdesetih godina XX vijeka sa Svete Gore doneo Miodrag Tomić, đakon tadašnjeg vladike žičkog Stefana (Boce)“ (Blagojević 2019, 447).

⁴² Za razliku od ovakvog stanja u oblasti islamske duhovne muzike kod Bošnjaka, kod Srba je najstariji sloj srpskog crkvenog pjevanja koji pripada vizantijskoj i postvizantijskoj tradiciji zabilježen još u srednjem vijeku neumskim pismom, simiografijom vizantijske crkvene muzike, a potom se, u nepovoljnim uslovima za razvoj crkvene umjetnosti, čuvalo i prenosilo usmenim predanjem, da bi ih u XIX vijeku, u nešto pojednostavljenom obliku, zapadnom notacijom, zabilježio (a neke i harmonizovao) Stevan Stojanović Mokranjac (Perković-Radak 2008).

⁴³ Načela za bilježenje i klasifikaciju narodnih melodija postavio je finski etnomuzikolog i kompozitor Krohn. Jedan od principa ove metode jeste da melograf pri notiranju napjeva odmah izvrši njegovu transpoziciju na završni ton g1, pri čemu se svi napjevi i njihovi tonski nizovi svode na jedan zajednički ton, što omogućava da se izbejgne veliki broj predznaka i znatno olakša njihovo uporedno istraživanje (Dević 1981). Dok je u tradicionalnoj evropskoj umjetničkoj muzici najmanji razmak po visini između dva tona polustepen, u mnogim folklornim područjima koriste se „pri pevanju i sviranju i manji razmaci i drugačiji odnosi među tonovima po visini“ (Despić 1999, 250). To je slučaj i sa zabilježenim ezanom, te smo četvorostepena rastojan-

noglasni vokalni oblik/napjev u kom tekst ima primat nad melodijom, a njihov odnos je, uglavnom, silabičan, za razliku od arapskih i turskih ezana koje odlikuje izrazito melizmatičan odnos.⁴⁴ Obim melodije je, za razliku od bujnih ezanskih melodija u orijentalnom svijetu, svega 6 tonova i ona se kreće, uglavnom, bez većih skokova. Izuzetak čine skokovi kvinte naviše na početku drugog i predzadnjeg takta. Izgrađen je od ponavljanja i variranja nekoliko melodijskih formula. Kada je u pitanju tonalna osnova možemo uvidjeti da je njegova melodija izgrađena na makamu koji ima najviše sličnosti sa hidžazom.

A-lla-hu Ek-ber A-lla-hu Ek-ber. A-lla-hu Ek-ber A-lla-hu Ek-ber.

Eš-he-du en-la i-lla-he i-lla-lah. Eš-he-du en-la i-lla-he i-lla-lah.

Eš-he-du en-ne Mu-ha-mme-den re-su-lu-llah.

Eš-he-du en-ne Mu-ha-mme-den re-su-lu-llah. Haj-je a-lel sa-lah.

Haj-je a-lel sa-lah Haj-je a-lel fe-lah.

Haj-je a-lel fe-lah.

A-lla-hu Ek-ber A-lla-hu Ek-ber. La-i-lla-he i-lla-lah.

Primjer 2. Tradicionalni način *učenja* ezana u Novom Pazaru

ja između tonova bilježili po uzoru na notne zapise ezana u nama dostupnoj literaturi i koristili četvrtstepene.

⁴⁴ Ovakav odnos melodije i teksta može se uvidjeti iz dostupnih transkripcija ezana (Alkan 2013; Koca 2015). Alkan je u svom istraživanju došao do zaključka da postoji razlika u izvođenju ezana u Turskoj i Saudijskoj Arabiji (Meki i Medini). On ističe da se u Turskoj makam ezana mijenja u zavisnosti od namaskog vremena i pri izvođenju se pridaje važnost izražajnom *učenju* (naglašava se i muzička strana ezana), dok se u Meki i Medini ezani za svih pet dnevnih namaza izvode na istom makamu i ravno, tj. imam koji pri zivođenju u prvi plan stavi muzičku stranu ezana i svoj glas ubrzo biva sklonjen sa dužnosti (Alkan 2013).

Ezan kao nastavni sadržaj

Nacionalne manjine u Srbiji imaju pravo na izražavanje, čuvanje, njegovanje, razvijanje i prenošenje etničke, kulturne, vjerske i jezičke posebnosti i tradicije, kao i pravo na vaspitanje i obrazovanje na svom jeziku u institucijama predškolskog, osnovnog i srednjeg odgoja i obrazovanja. Zakonom je predviđeno da program nastave na jezicima određene nacionalne manjine na svim nivoima obrazovanja treba da sadrži i teme koje se odnose na historiju, umjetnost i kulturu te manjine (Zakon o manjinama 2018).

Analizom nastavnih planova i programa, te udžbenika, uviđamo da se ezan obrađuje u I i V razredu osnovne škole, u okviru predmeta Islamska vjeronauka, kao i u I razredu medrese, u okviru predmeta Fikh (predmet u okviru koga se izučava islamsko pravo). U *Ilmudinu za prvi razred* (udžbeniku islamske vjeronauke) govori se o tome šta je ezan, kako je nastao, kako se treba ponašati za vrijeme njegovog *učenja*, kako glasi ezan na arapskom i njegovom značenju na bosanskom jeziku (Ništović, Ajanović & Bejo 2010, 30–31). U *Ilmudinu za peti razred* opet se govori o tome šta je ezan, šta predstavlja, o poruci njegovog teksta, kako se izvodi, tekstu ezana s prijevodom na bosanski jezik, šta se *uči* kod sabahskog ezana, kao i šta je lijepo *učiti* prilikom slušanja ezana (Grupa autora 2006). U medresi, u okviru predmeta Fikh u I razredu, široko se obrađuje ezan – naziv (koren riječi i značenje), tekst na arapskom jeziku, prijevod na bosanski, šta se *uči* kod sabahskog ezana, koje uslove treba da ispunjava osoba da bi mogla biti muezin, šta je pokudno raditi prilikom *učenja* ili slušanja ezana,⁴⁵ kada i u kojim situacijama se on *uči* (Serdarević 1968).

Uvidom u Pravilnik o nastavnom planu i programu za gimnaziju u I razredu gimnazije na srpskom jeziku, cilj nastave muzičke kulture, između ostalog, jeste i razvijanje svijesti o značaju i ulozi muzičke umjetnosti kroz razvoj civilizacije i društva, osposobljavanje učenika za razlikovanje osnovnih odlika umjetnosti različitih civilizacija i kultura sagledavanjem elemenata muzičkih djela, kao i osposobljavanje učenika za uočavanje razlika i sličnosti tradicija i kultura u domenu muzike (Pravilnik 2019). Tematske oblasti, bilo da je riječ o gimnaziji općeg tipa, prirodno-matematičkom ili društveno-jezičkom smjeru, jesu muzika u prvobitnoj društvenoj zajednici i kulturama starog i srednjeg vijeka, renesanse, baroka, rokokoja, kao i opera u XVIII stoljeću. Neki od programskih sadržaja su oblici stare hrišćanske muzike (gregorijanski koral i vizantijsko pjevanje) i počeci

⁴⁵ Kako navodi Serdarević, kada čujemo ezan treba prekinuti razgovor i slijediti muezina ponavljajući tiho njegove riječi. Serdarević ističe da kod riječi „hajje alel-salla“ i „hajje alel-felah“ ne treba ponavljati iste riječi, nego tada treba reći „La havle ve lakuvvete illa billahi“ (tj. „Nema preinake sa zla niti snage za dobro bez Božije pomoći“), a pri riječima „Es-salatu hajrun minen-nevm“ treba reći „Sadekte ve bererte“ (tj. „Istinu si rekao i dobro si učinio!“) ili samo reći „Mašael-lah!“. On, također, smatra da je lijepo da muezin poslije učenja ezana proučiti dovu „Allahumme rabbi hazihi deavetit-tammeti ves-salatil-kaimeti ati Muhammedenil-vesilete vel fadilete veb-shu mekamen mahmudenil-lezi veadtehu“ (u prijevodu: „Bože moj, Gospodaru ovog savršenog poziva i nastupajućeg namaza, podari Muhammedu odličan stepen i čast i postavi ga na ono mjesto koje si mu Ti obećao“) (Serdarević 1968, 2–3).

duhovne muzike u Srbiji.⁴⁶ Uzimajući u obzir karakteristike ezana – da je jednoglasni vokalni oblik islamske duhovne muzike čija je forma utvrđena u VII stoljeću, te da se izvodi na makamima – zahtjeve aktuelnog Nastavnog plana i programa (Pravilnik 2019), kao i činjenicu da je on element koji odražava kulturnu posebnost Bošnjaka u Srbiji, smatram da on jeste metodički primjenjiv sadržaj u nastavi muzičke kulture na bosanskom jeziku u I razredu gimnazije. Naime, kao što se u nastavi na srpskom jeziku obrađuju gregorijanski koral i vizantijsko pjevanje kao oblici stare hrišćanske muzike, te počeci duhovne muzike u Srbiji, tako se u nastavi na bosanskom jeziku u Srbiji, pored ovih sadržaja, može obrađivati i ezan kao oblik islamske duhovne muzike, ali i kao početak duhovne muzike kod Bošnjaka koji žive u Srbiji. Također, radi upoznavanja osnovnih odlika islamske duhovne muzike, kao i uočavanja razlika i sličnosti kultura u domenu muzike on bi mogao biti sadržaj i u nastavi na srpskom, ali i jezicima drugih manjina u Srbiji.

Zaključak

Ezan je element nematerijalne kulture koji je nastao u VII vijeku na Arabijskom poluostrvu, a krajem XIV i početka XV vijeka, posredstvom Osmanlija, prenesen je na Balkansko poluostrvo, od kada je zastupljen u svakodnevnom životu Bošnjaka koji žive u Novom Pazaru, Sjenici, Tutinu, Novoj Varoši, Priboju i Prijepolju. Pored toga što se njime vjernici obavještavaju o nastupajućem namaskom *vaktu/vremenu*, *učenje* ezana kod Bošnjaka označava i kraj posta, a *uči* se i prilikom nevremena, kao i davanja imena djetetu. Često je bio i još uvijek je inspiracija književnicima različitih nacija u umjetničkom stvaralaštvu. Njegovo *učenje* kod Bošnjaka se, posmatrano sa aspekta teksta (sadržaja i jezika na kom se izvodi), mjesta, jačine i ujednačenosti prilikom izvođenja, ne razlikuje u odnosu na *učenje* ezana širom islamskog svijeta. Međutim, kada su u pitanju tonalne osnove/makami, obim melodije i njen odnos sa tekstem, uslijed diskontinuiteta u obrazovanju muezina kod Bošnjaka, a potom i obrazovanja uleme u arapskim zemljama i Turskoj, svakodnevno uočavamo zastupljenost tri vrste ezana. To su, pored tradicionalnog koji je polako pred izumiranjem, arapski i turski. Istraživanjem pisanih izvora nisam naišla na puno podataka o *učenju* ezana kod Bošnjaka u Srbiji, te smo istraživanjem živih izvora snimili i etnomuzikološki transkribovali tradicionalni način *učenja* ezana. Analizom zabilježenog napjeva sa aspekta muzičke teorije, konkretno analize muzičkih oblika, uvidjela sam da je jednoglasni vokalni oblik u kom tekst ima primat nad melodijom, sa njihovim, uglavnom, silabičnim odnosom, da je za razliku od ezana u arapskim zemljama i Turskoj malog obima melodije (svega 6 tonova) sa, uglavnom, postupnim kretanjem u melodiji, te da je izgrađen od ponavljanja i variranja nekoliko melodijskih formula, kao i da mu se u tonalnoj osnovi nalaze makami.

Ezan je u obrazovnom sistemu u Srbiji kao sadržaj zastupljen u nastavi vjeronauke za I i V razred osnovne škole, te u Medresi, u okviru predmeta Fikh, u I

⁴⁶ Oblici srpske duhovne muzike zastupljeni su u nastavi muzičke kulture na srpskom jeziku na svim nivoima obrazovanja (Mandić 2017; Cicović Sarajlić 2014).

razredu. Također smo uvidjeli i da je zbog svojih karakteristika, zahtjeva u okviru aktuelnog Pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju, kao i činjenice da je element koji odražava kulturnu posebnost Bošnjaka u Srbiji, sadržaj koji je moguće i potrebno primjeniti u nastavi muzičke kulture na bosanskom jeziku u I razredu gimnazije kao oblik islamske duhovne muzike, ali i kao početak duhovne muzike kod Bošnjaka koji žive u Srbiji. Svjesna činjenice da sam empirijskim istraživanjem obuhvatila samo dva lokaliteta, te da ono, kao takvo, zapravo, predstavlja početak istraživanja ove teme. Konačno, cilj rada je i da predstavlja podsticaj za nadliježne da rade u pravcu zaštite tipičnog *učenja* ezana među Bošnjacima u Srbiji i osposobljavanju mladih za njegovo *učenje*.

Izvori

Kur'an. 1998. Prev. Besim Korkut. Novi Pazar: El – Kelimeh.

Pravilnik 2019. „Pravilnik o nastavnom planu i programu za gimnaziju“. (Službeni glasnik SRS – Prosvetni glasnik, br. 5/90 i Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik, br. 3/91, 3/92, 17/93, 2/94, 2/95, 8/95, 23/97, 2/2002, 5/2003, 10/2003, 11/2004, 18/2004, 24/2004, 3/2005, 11/2005, 2/2006, 6/2006, 12/2006, 17/2006, 1/2008, 8/2008, 1/2009, 3/2009, 10/2009, 5/2010, 7/2011, 4/2013, 14/2013, 17/2013, 18/2013, 5/2014, 4/2015, 18/2015, 11/2016, 13/2016 - ispr., 10/2017 - ispr. i 12/2018 - dr. pravilnik i Službeni glasnik RS, br. 30/2019 – dr. pravilnik)
<http://media.sremac.edu.rs/2019/06/Pravilnik-o-nastavnom-planu-i-programu-za-gimnaziju.pdf> (pristupljeno 18. maja 2020).

Zakon o manjinama 2018. „Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina“. *Službeni glasnik* (SRJ br. 11/2002, *Službeni list SCG* br. 1/2003 – Ustavna povelja i *Službeni glasnik RS*, br. 72/2009 – dr. zakon. 97/2013 – odluka US 47/2018).
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (pristupljeno 18. maja 2020).

Literatura

Alkan, Uğur. 2014. “Geçmişten Günümüze Türklerde Ezan Müsikisi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü Dergisi* 37 (1): 86–110.

Aydar, Hidayet. 2016. “Ezannın Tarihi ve Başka Dilerde Okunması Meselesi”. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2: 5–48.

Bandur, Veljko & Nikola Potkonjak. 2002. *Istraživanje u školi*. Užice: Učiteljski fakultet.

Blagojević, Gordana. 2015. “Byzantine church music as a field for ethnological and astrophological research”. In *The Psaltic Art as an Autonomous Science. Scientific Branches – Related Scientific Fields – Interdisciplinary Collaborations and Interaction*, eds. K. Ch. Karagounis & G.

Kouroupetrorglou, 149–153. Volos: Volos Academy for Theological Studies. Department of Psaltic Art and Musicology.

- Blagojević, Gordana. 2019. „Crkveno pevanje u manastiru Žiči od sredine 20. veka do danas: od žičkog napeva ka vizantijskom pojanju“. U *Pravoslavno monaštvo: tematski zbornik posvećen arhimandritu Dionisiju (Panteliću), duhovniku manastira Svetog Stefana u Lipovcu, povodom sedam decenija njegove monaške službe*, ur. Kristina Mitić & Dragiša Bojović, 441–455. Niš: Centar za crkvene studije.
- Cicović Sarajlić, Dragana. 2014. *Srpska crkvena muzika u osnovnoškolskoj nastavi muzičke kulture*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čelebić, Midhat. 2009. *Tri životna načela: fātiha, kurbān, ezān*. Sarajevo: Udruženje građana za odgoj i obrazovanje Ašura.
- Despić, Dejan. 1999. *Teorija muzike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dević, Dragoslav. 1981. *Etnomuzikologija I–II*. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Dinđić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević & Darko Tanasković, prir. 1997. *Türkçe-Sırpça Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dokić, Vladan. 2019. *Tragovi prošlosti*. Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović“.
- El-Mubarekfuri, Safijurahman. 2011. *Zapečaćeni dženetski napitak*. Novi Pazar: El-Kelimeh.
- Fayda, Mustafa. 1995. *Fey*. Istanbul: DİA, TDV Yay.
- Glassé, Cyril. 2006. *Enciklopedija Islama*. Sarajevo: Libris.
- Grupa autora. 2006. *İlmudin za peti razred osnovne škole*. Novi Pazar: El – Kelimeh.
- Hadžiabdić, Naim. 1984. *İlmihal za treći stupanj vjerske pouke*. Zagreb: Ognjen Prica.
- Ilić (Mandić), Marija. 2014. *Discourse and Ethnic Identity: The Case Study of Serbs in Hungary*. Berlin, München: Peter Lang.
- Kızmaz, Fedakâr. 1990. “Ezan”. U *Şamil İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2. prir. Ahmet Ağırakça, 132. İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Kopar, Sadettin Volkan. 2010. “Çeşitli Türk Müsîkîsi Makamlarında Ezan”. Master teza odbranjena na Ankara Üniversitesi.
- Koca, Fatih. 2015. “Ezanı Güzel Okumayı Öğrenme Hususunda Bir Çalışma (Kalıp Ezan Çalışması)”. In *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56 (2), ed. Fehrullah Terkan, 133–148. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

- Mandić, Biljana. 2017. „Zastupljenost pravoslavne duhovne muzike u nastavnim sadržajima predmeta Muzička kultura“. U *Zbornik radova sa XI međunarodnog naučnog skupa*, knjiga III, ur. Biljana Mandić & Jelena Atanasijević, 93–99. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu.
- Mehmedović, Ahmed prir. 1998. *Tako je govorio Muhammed resulullah*. Drugo izdanje. Beograd: Žig.
- Melajac, Mevluda. 2010. *Žar*. Novi Pazar: Biblioteka Dositej Obradović.
- Milenković, Miloš. 2016. *Povratak nasleđu: ogleđ iz primenjene humanistike*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Mulahalilović, Enver. 2005. *Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Hamidović.
- Nikolić, Marko. 2011. *Ezan*. Beograd : Književna omladina Srbije.
- Nikšić, Naka. 2020. „Ezan u izvođenju Mesuda Ćorovića“. *Zvučni arhiv* 4.
- Ništović, Hazema, Dževdeta Ajanović & Edina Bejo, 2010. *Ilmudin. Islamska vjeronauka za 1. razred osnovne škole*. Novi Pazar: El – Kelimeh.
- Oruç, Hatice. 2018. “Yeni Pazar Şehri ve Vakıfları”. U *Balkanlar’da Islâm Medeniyeti*. prir. Halit Eren, 129–188. İstanbul: OIC, IRCICA, IUS.
- Özelçağlayan, Onur. 2017. “Dini Müzik Formlarından Ezan’ın Geçmişten Günümüze Aktarımı”. Master teza odbranjena na Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Musikisi anabilim dalı, Türk Musikisi programı.
- Özpinar, Ömer. 2012. *Ezanı Anlamak*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Perković-Radak, Ivana. 2008. *Od anđeoskog pevanja do horske umetnosti: Srpska horska crkvena muzika u periodu romantizma (do 1914. godine)*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.
- Petro, Stojan. 1922. “Bildo el mia Lando”. *Esperanto Triumfonta* 17. Dezember.
- Plavša, Dušan. 1972. „Makam“. U *Enciklopedijski leksikon, Muzička umetnost*, ur. Zdenko Štambuk, 314. Beograd: Interpres.
- Prelić, Mladena. 2009. „Istraživanje etničkih manjina: lična iskustva i dileme“. *Antropologija* 9: 41–54.
- MEP. 1986. *Mala enciklopedija Prosveta: Opšta enciklopedija*. 3. knjiga. prir. Oto Bihalji. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Serdarević, Muhamed Seid. 1968. *Fikh-ul-ibadat*. Sarajevo: Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ.
- Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević & Darko Tanasković, prir. 1997. *Türkçe-Sırpça Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Skovran, Dušan & Vlastimir Perićić. 1986. *Nauka o muzičkim oblicima*. Beograd: Univerzitet umetnosti.

Somakçı, Pınar. 2003. „Türklerde Müzikle Tedavi“. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 15. prir. Ali Kuşat, 131–140. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Šojat, Ivana. 2018. *Ezan*. Zapręšić: Fraktura.

Turabi, Ahmet Hakkı. 2009. “Farabi`nin Musiki Alanındaki Görüşleri ve Eserleri”. U *Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri*. prir. Fehrullah Terkan & Şenol Korkut, 47–62. Ankara: Elis Yayınları.

Vasiljević, Miodrag. 1953. *Narodne melodije iz Sandžaka*. Beograd: SANU.

Vasiljević, Miodrag. 1967. *Югославские народные песни из Санджака*. Moskva: Muzika.

Vukosavljević, Petar, Olivera Vasić & Jasna Bjeladinović. 1984. *Narodne melodije igre i nošnje Peštersko-sjeničke visoravni*. Beograd: Radio-Beograd.

Примљено / Received: 29. 04. 2020.

Прихваћено / Accepted: 19. 11. 2020.